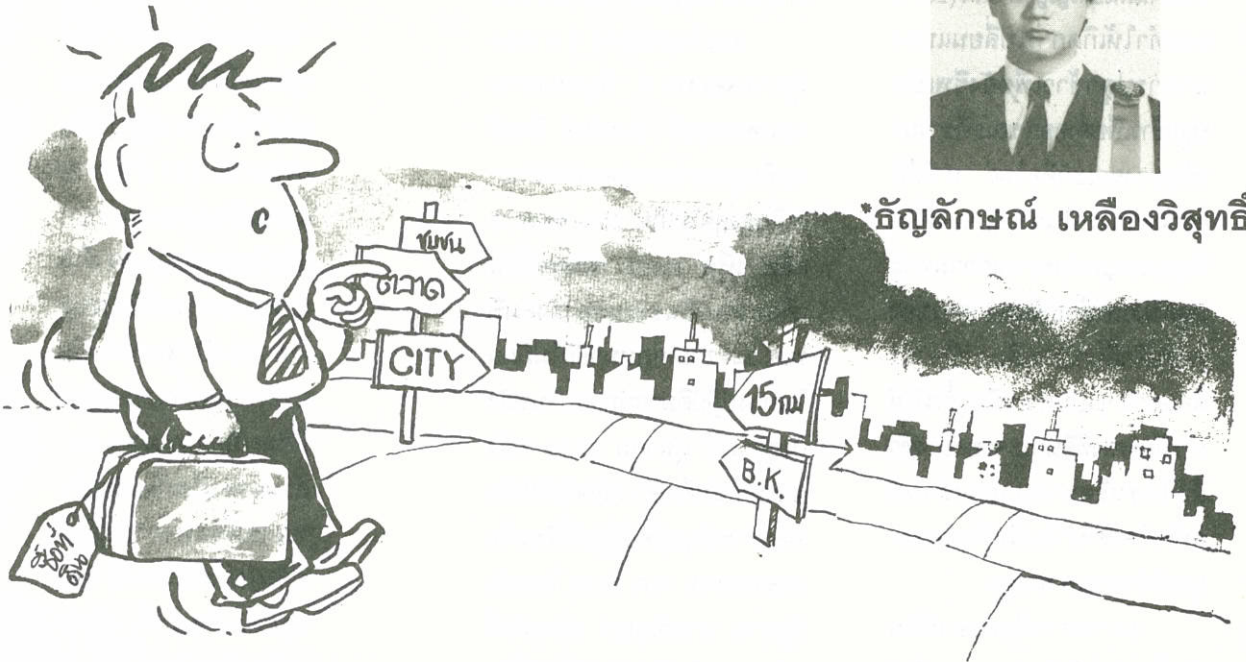

ปฏิรูปที่ดินไทย

* ัญลักษณ์ เหลืองวิสุทธิ

ความสำเร็จหรือล้มเหลว

ถแม้ว่าการปฏิรูปที่ดินจะมีขอบเขตความหมายกว้างขวางเพียงใดก็ตาม⁽¹⁾ แต่โดย

หลักการสำคัญแล้วเราจะต้องนำที่ดินของเอกชนที่ถือครองมากเกินไป หรือที่เจ้าของปล่อยกร้าง

หาได้เข้าทำประโยชน์ด้วยตนเองจากผืนดินนั้นไม่ นำมาจัดสรรเพื่อการปฏิรูปที่ดิน มิใช่เน้นการปฏิรูปที่ดินโดยนำที่ดินของรัฐเองหรือป่าไม้มาทำการจัดสรรแก่เกษตรกร⁽²⁾

เราจะต้องยอมรับว่าด้วยเงื่อนไขทางประวัติศาสตร์ของ

รัฐไทยนั้น ได้ก่อให้เกิดชนชั้นเจ้าที่ดิน (Landlord Class) ขึ้นกลุ่มหนึ่ง⁽³⁾ นับตั้งแต่รัชกาลที่ 4 ทรงประกาศพระราชทานที่นา 2 ฝั่งคลองเช่น คลองรังสิต คลองภาษีเจริญ คลองดำเนินสะดวก ในสมัยรัชกาลที่ 5 อันเป็นผลมาจากอิทธิพลของระบบทุน

*อาจารย์ประจำหมวดวิชาหลักการปกครอง ภาควิชาพื้นฐานทั่วไป คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยธุรกิจบัณฑิต : ศศ.บ. (รัฐศาสตร์) มหาวิทยาลัยรามคำแหง

โสมภพ มานะรังสรรค์ ได้ให้ความหมายของการปฏิรูปที่ดินว่ามีความกว้างและอย่างแคบ ความหมายอย่างกว้าง หมายถึงมาตรการต่าง ๆ เกี่ยวกับที่ดินที่นำไปสู่การพัฒนาการเกษตร ไม่ว่าจะเป็นระบบชลประทาน ระบบการตลาด สินเชื่อการเกษตร ฯลฯ ที่ต้องประกอบกันอย่างเป็นระบบ ขณะที่ความหมายอย่างแคบนั้นมุ่งเน้นการกระจายการถือครองที่ดินเสียใหม่ เพื่อให้เกษตรกรรายเล็กได้มีกรรมสิทธิ์ในที่ดิน

²เกริกเกียรติ พิพัฒน์เสรีธรรม, "วิเคราะห์แผนการปฏิรูปที่ดิน พ.ศ. 2520-2524," สังคมศาสตร์, 15, 3, กรกฎาคม-กันยายน 2531

หน้า 73.

³ศิริรักษ์ ศิวารมย์, "การแบ่งชนชั้นชาวนา : กำเนิด ความเป็นไป," เศรษฐศาสตร์-ธรรมศาสตร์, 5, 1, มีนาคม 2530 หน้า 13-14

นิยมโลก ที่ได้ผนวกเศรษฐกิจไทยตอนต้นรัตนโกสินทร์ ให้เป็นส่วนหนึ่งของระบบทุนนิยมโลก โดยผ่านสนธิสัญญาบาวริง (2398) และทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางการปลูกข้าวเพื่อยังชีพเป็นปลูกข้าวเพื่อส่งออก ขณะที่ชาวนาหรือบางขณะก็คือไพร่ หาได้มีความสามารถในการจับจองที่ดินที่อุดมสมบูรณ์เหมาะแก่การเพาะปลูกไม่และด้วยพันธนาการของระบบศักดินา การเสียภาษีอากรด้านต่าง ๆ เป็นตัวเหนี่ยวรั้งมิให้การถือครองที่ดินกระจายอย่างทั่วถึง ไพร่หรือชาวนาบางส่วนก็สมัครใจเช่านาในพื้นที่อุดมสมบูรณ์ทำการเพาะปลูก

สภาพการถือครองที่ดินนับตั้งแต่ยุคศักดินาจวบจนเข้าสู่สมัยประชาธิปไตย โครงสร้างการถือครองที่ดินมิได้เปลี่ยนแปลงไปเลย ทั้ง ๆ ที่ที่ดินเป็นปัจจัยการผลิตที่สำคัญโดยเฉพาะสังคมเกษตรกรรม ถึงแม้ในช่วงต้นของการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 นายปรีดี พนมยงค์ ผู้นำสายพลเรือนของคณะราษฎรเองก็คงตระหนักถึงปัญหาดังกล่าว จึงได้เสนอ “เค้าโครงเศรษฐกิจ” ซึ่งมีแผนการปฏิรูปที่ดินให้ชาวนาผู้ยากไร้แต่ไร้เสียดายที่เค้าโครง

เศรษฐกิจนี้ถูกใจจนถือว่าเป็นเค้าโครงของคอมมิวนิสต์ จึงถูกปฏิเสธไป ดังนั้นโอกาสของชาวนาเกษตรกรจึงสูญเปล่าไปในครั้งนั้น

และในสมัยต่อ ๆ มาของรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ถึงแม้จะมีกฎหมายควบคุมค่าเช่านาเฉลี่ยสูงสุดไม่เกิน 25% ของการผลิต หรือ พ.ร.บ. จัดสรรที่ดินเพื่อความเป็นธรรมของสังคมปี พ.ศ. 2497 แต่กฎหมายก็ไม่มีผลในทางปฏิบัติมากนักจวบจนหลังเหตุการณ์ ตุลาคม 2516 พลังชาวนา นักศึกษา ผลักดันให้เกิดพระราชบัญญัติปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรม พ.ศ. 2518 ในสมัยรัฐบาล นายสัญญา ธรรมศักดิ์ แต่ผลการดำเนินงานปฏิรูปที่ดิน (พ.ศ. 2518-2524) ก็ประสบความล้มเหลวและ “เป็นที่น่าสังเกตว่า จากที่ดินทั้งหมด 6 ล้านไร่ที่อยู่ในโครงการปฏิรูปที่ดินนั้น เป็นที่ดินของรัฐบาลถึง 68.07% ของที่ดินในโครงการปฏิรูปทั้งหมด ขณะที่เป็นที่ดินเอกชนเพียง 31.93% เท่านั้น ยิ่งไปกว่านั้นที่ดินของรัฐส่วนใหญ่ที่ถูกนำมาปฏิรูปยังเป็นป่าสงวน ซึ่งเนื้อที่ป่าสงวนดังกล่าวคิดเป็น 33.49% ของพื้นที่ในโครงการปฏิรูปทั้งหมด”⁽⁴⁾ หรือถ้า

หากพิจารณาถึงกำลังสนับสนุนทางการเงินของรัฐบาลแล้ว เกริกเกียรติ พิพัฒน์เสรีธรรม ก็ได้ชี้ให้เห็นว่า⁽⁵⁾

“งบประมาณ พ.ศ. 2520 รัฐบาลได้ใช้งบประมาณแก่สำนักงานปฏิรูปที่ดินประมาณ 542 ล้านบาท และในปีงบประมาณ 2521 เป็นเงินประมาณ 279 ล้านบาท เมื่อรวมแล้วในระยะเวลาสองปี รัฐบาลใช้งบประมาณเพื่อการปฏิรูปที่ดินเพียงประมาณ 821 ล้านบาท เมื่อเทียบกับเป้าหมายที่จะทำการปฏิรูปที่ดินในระยะสองปี ซึ่งมีอยู่ถึง 3 ล้านไร่ นั้น เมื่อคิดเฉลี่ยแล้วตกไร่ละ 27 บาท ดังนั้นอาจกล่าวได้ว่ารัฐบาลยังมีได้ให้การสนับสนุนแต่การปฏิรูปที่ดินอย่างจริงจังและถ้าระดับของการสนับสนุนของรัฐบาลยังคงเป็นอยู่ในระดับนี้ต่อไปแล้วการปฏิรูปที่ดินก็จะเป็นแต่เพียงเช่นเดียวกับจัดสรรที่ดินของเอกชนเท่านั้น”

⁴ สมภพ มานะรังสรรค์, ปฏิรูปที่ดินความจริงหรือความฝัน, กรุงเทพมหานคร : วลี, 2525 หน้า 37..

⁵ เกริกเกียรติ พิพัฒน์เสรีธรรม, “วิเคราะห์แผนการปฏิรูปที่ดิน พ.ศ. 2520-2524,” หน้า 76.

ปัญหาเรื่องที่ดินทำกินจะรุนแรงขึ้นเรื่อย ๆ ในสมัยรัฐบาลพลเอกเปรม ติณสูลานนท์ ก็ได้มีการพยายามผลักดันร่างพระราชบัญญัติจำกัดการถือครองที่ดิน⁶⁾ โดยพรรคประชาธิปัตย์มีสาระสำคัญคือ กำหนดให้ถือครองที่ดินเพื่อการเกษตรไม่เกิน 50 ไร่ เพื่ออุตสาหกรรมและพาณิชย์กรรมไม่เกิน 24 ไร่ ที่อยู่อาศัยไม่เกิน 5 ไร่ วัตถุประสงค์ก็เพื่อป้องกันการกว้านซื้อที่ดิน (ซึ่งความพยายามนี้ก็ไม่ใช่เรื่องใหม่เพราะในสมัยรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม ก็เคยตรา พ.ร.บ. ประมวลกฎหมายที่ดิน พ.ศ. 2497 โดยกำหนดจำนวนสูงสุดที่เอกชนแต่ละคนจะมีกรรมสิทธิ์ในที่ดินทำนองเดียวกัน แต่กฎหมายยังไม่ทันมีผลบังคับใช้ ก็ถูกยกเลิกโดย คณะรัฐประหารของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ โดยประกาศคณะปฏิวัติ ฉบับที่ 49 พ.ศ. 2503) แต่กฎหมายยังไม่ทันผ่านการรับรองของสภา ก็เกิดยุบสภาเสียก่อน ในปี พ.ศ. 2526 พรรคประชาธิปัตย์ พยายามผลักดันต่อไปในปี พ.ศ. 2529 แต่ก็ถูกต่อต้านจากนายทุนเจ้าที่ดิน และในที่สุดก็มีการยุบสภาในปี พ.ศ. 2529 อีกตามเคย ในสมัยของรัฐบาล

พลเอกเปรม ติณสูลานนท์ อีกเช่นกัน

ช่วงปี พ.ศ. 2534 ของรัฐบาลพลเอกชาติชาย ชุณหะวัณ พรรคประชาธิปัตย์ ก็เป็นหัวหอกในการเสนอ พ.ร.บ. ปฏิรูปที่ดินเพื่อการเกษตรกรรมโดยพิจารณาปรับปรุงแก้ไขเพิ่มเติม จาก พ.ร.บ. ที่มีอยู่เดิม พ.ศ. 2518 ซึ่งก็มีเนื้อหาสาระสำคัญทั้งในเรื่องจำกัดการถือครองที่ดิน ตลอดจนเปิดโอกาสให้มีการจัดสรรที่ดินในเขตป่าสงวนแห่งชาติ แต่กฎหมายก็มีช่องโหว่มากมาย ถูกวิพากษ์วิจารณ์ในแง่ลบก็มาก เพราะดูเหมือนว่าน้ำหนักของการปฏิบัติตามกฎหมายอย่างจริงจังของรัฐบาลจะอยู่ที่การจัดสรรที่ดินในเขตป่าสงวนแห่งชาติมากกว่าอย่างไม่ต้องสงสัย⁷⁾ เพราะรัฐเองคงไม่เข้มงวดจริงจังกับเรื่องการถือครองที่ดิน อีกทั้งในทางปฏิบัติก็มีวิธีการหลีกเลี่ยงกฎหมายของเจ้าหน้าที่ได้มาก เช่น ใช้ชื่อของญาติพี่น้อง บุคคลในครอบครัว หรือกระทั่งถือผ่านกิจการบริษัท ที่ตนถือหุ้นหรือเป็นเจ้าของอยู่

จากสภาพการณ์ของความพยายามปฏิรูปที่ดินเพื่อการเกษตรกรรมของไทยในห้วงเวลาว่า

สามทศวรรษ เราจะแลเห็นว่าโครงการปฏิรูปที่ดินของไทยยังไม่ได้แก้ปัญหาคาถแคลนที่ดินของเกษตรกรที่ใช้ที่ทำกินได้อย่างแท้จริง ไม่ว่าจะคำนึงจากในด้านของงบประมาณที่รัฐจัดสรรให้น้อยอย่างไม่น่าเชื่อ หรือเป้าหมายที่ปฏิบัติกันไม่ได้ตามเป้าหมายที่แน่ชัดหลักการของการปฏิรูปที่ดินที่เราต้องการกระจายการถือครองที่ดินอย่างเป็นธรรม โดยเฉพาะที่ดินในมือของเอกชน มีใช้नाที่ดินของรัฐนำที่ดินจากป่าสงวนแห่งชาติ หรือแม้แต่ที่ดินพระราชทานมาแจกสิทธิ์ ซึ่งทำได้ง่ายมาก

ดังนั้นเนื้อหาของบทความในส่วนต่อไปจะพยายามทำความเข้าใจถึงสาเหตุของการปฏิรูปที่ดินของไทยที่ไม่ประสบผลสำเร็จว่าน่าจะมีสาเหตุมาจากอะไรบ้างดังนี้

ประการแรก การทำความเข้าใจกับปรัชญาของการปฏิรูปที่ดินในประเด็นนี้ เราต้องระลึกว่าโครงการปฏิรูปที่ดินนั้น เกิดมาจากปัญหาของภาคเกษตรกรรมที่อ่อนแอ ต้องการเยียวยาแก้ไขหลายขนาน ในประเทศที่พัฒนาแล้วหรือประเทศอุตสาหกรรมใหม่ทั้งหลาย กว่าจะขึ้น

⁶⁾ฟิลิปินส์ เคยออกกฎหมายปฏิรูปที่ดินจำกัดการถือครองได้สำเร็จ ผลของการปฏิรูปทำให้เจ้าของที่ดินอย่างตระกูลอะคีโน ต้องโอนหุ้นให้แก่เกษตรกรรับจ้างกว่า 7,000 ราย

⁷⁾แก้วสรร อติโพธิ์, "วิจารณ์ว่าเป็นกฎหมายเชิงป่า," มติชน, 17 พฤษภาคม 2532 หน้า 3

มาเป็นประเทศอุตสาหกรรม จำเป็นจะต้องมีพัฒนาภาคการเกษตรให้เข้มแข็งยืนอยู่ได้อย่างมั่นคงเสียก่อนจึงจะพัฒนาในส่วนอื่นต่อไป ดังนั้นจึงต้องมีแผนพัฒนาการเกษตรอย่างเป็นระบบครบถ้วนรอบด้าน และหนึ่งในปัญหาของภาคเกษตรกรรม นั่นก็คือการขาดแคลนที่ทำกิน โครงการปฏิรูปที่ดินจึงเกิดขึ้น ถือเป็นส่วนหนึ่งของแผนพัฒนาการเกษตร คำถามที่น่าสนใจก็คือว่าแล้วรัฐไทยเคยมีแผนพัฒนาการเกษตรอย่างจริงจังหรือไม่ คำตอบก็คือไม่มีปรากฏการณ์ที่ชัดชัดคือ ปัญหาเรื่องข้าวของชาวนาซึ่งทุกปีที่ข้าวเก็บเกี่ยวได้รัฐบาลต้องเผชิญกับปัญหาราคาข้าวตกต่ำทุกครั้ง เมื่อไม่มีแผนพัฒนาการเกษตรก็เป็นการยากที่จะพัฒนาภาคการเกษตร โดยอาศัยโครงการปฏิรูปที่ดินเพื่อการเกษตรเพียงอย่างเดียว ดังนั้นโครงการปฏิรูปที่ดินจึงมีความหมายแต่เพียงให้ที่ดินแก่เกษตรกรเท่านั้น ไม่ได้สัมพันธ์กับโครงการอื่นใจที่จะช่วยเหลือภาคเกษตรทั้งหมด ไม่สัมพันธ์กับระบบชลประทาน ไม่สัมพันธ์กับการตลาดสินค้าเกษตรกรรม ไม่สัมพันธ์กับระบบสินเชื่อการเกษตร ฯลฯ และในที่สุดที่ดินที่ชาวนาได้รับก็ต้องหลุดลอยไปสู่นายทุนเงินกู้ทางการเกษตรในท้องถิ่น

อย่างไม่ต้องสงสัย แม้ว่าจะมีกฎหมายห้ามซื้อขายที่ได้จากการปฏิรูปก็ตาม แต่ในทางปฏิบัติที่ดินก็เปลี่ยนมือไปสู่นายทุนเงินกู้ หรือนายหน้าค้าที่อย่างง่ายขาย ขณะที่ชาวนาก็ได้จับเงินแสนเงินล้าน กฎหมายก็ไม่มีความศักดิ์สิทธิ์อะไร

ดังนั้นเพื่อให้โครงการปฏิรูปที่ดินประสบผลสำเร็จอย่างจริงจังรัฐจะต้องมองโครงการปฏิรูปที่ดินให้สัมพันธ์กับโครงการพัฒนาเกษตรในด้านอื่น ๆ ว่าต่างเป็นเงื่อนไขของกันและกัน เป็นแผนรวมที่มีเป้าหมายเป็นหนึ่งเดียวกันนั่นก็คือภาคการเกษตรที่เข้มแข็ง

ประการสอง ผลกระทบของระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมโลก ซึ่งส่งผลต่อโครงสร้างการผลิตภายในประเทศ ความจริงแล้วระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมเริ่มสัมผัสกับระบบเศรษฐกิจแบบพอยังชีพของรัฐไทยตั้งแต่พ.ศ. 2398 แล้ว ยังผลให้โครงสร้างเศรษฐกิจหรือแม้แต่สังคมก็แปรเปลี่ยนไปถึงขนาดต้องปลดปล่อยไพร่ทาสให้มาทำหน้าที่ผลิตข้าวแทน⁽⁸⁾ ภายใต้ระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมที่ครอบงำรัฐไทยอย่างยาวนาน พัฒนาการของโครงสร้างในการผลิตในภาคการเกษตรก็แปรเปลี่ยนเช่นกัน กล่าวคือกลายเป็นการเกษตรอุตสาหกรรมที่เป็นการ

ผลิตเป็น MASS PRODUCTION โครงสร้างการผลิตแบบนี้เรียกร่อง PLANTATION ขนาดใหญ่เป็นหมื่นเป็นพันไร่ เพราะที่ดินขนาดใหญ่จะเป็นหลักประกันอย่างหนึ่งในเรื่องปริมาณผลผลิต

ขณะที่การปฏิรูปที่ดินนั้นเป็นการเรียกร่องให้ซอยย่อยที่ดินแก่เกษตรกรเป็นแปลงเล็ก ๆ จึงขัดกับโครงสร้างการผลิตแบบทุนนิยมในอีกประการหนึ่งความไม่สอดคล้องในทางโครงสร้างตรงนี้ก่อให้เกิดการต่อต้านนโยบายปฏิรูปที่ดิน การจำกัดการถือครองที่ดิน ของกลุ่มทุนต่าง ๆ ตลอดจนเจ้าที่ดินที่มี Landbank มากมาย อ้างว่านโยบายการปฏิรูปที่ดินจะส่งผลเสียหายต่อการพัฒนาประเทศชาติ

ประการสาม ผลจากประ-การที่สอง ทำให้การพิจารณาโครงการปฏิรูปที่ดิน ตั้งแต่ขบวนการออกกฎหมาย ตลอดไปจนถึงการนำนโยบายไปปฏิบัติ จำเป็นต้องเพิ่มมิติทางการเมืองในการพิจารณาผลความสำเร็จกล่าวอีกอย่างก็คือเป็นเรื่องทางการเมืองเข้ามาเกี่ยวข้องเหตุที่เป็นเช่นนี้ก็เพราะกลุ่มทุนต่าง ๆ บรรดาเจ้าที่ดิน ต่างยึดกุมอำนาจทางการเมืองไว้ได้อย่างแข็งแกร่งในโฉมหน้าของข้าราชการประจำ นักการเมือง นักธุรกิจการเมือง อดีต

⁸ จักรทิพย์ นาถสุภา และคนอื่น ๆ เศรษฐศาสตร์กับประวัติศาสตร์ไทย, กรุงเทพมหานคร : สร้างสรรค์, 2524 หน้า 109-122.

รัฐมนตรีว่าการกระทรวงบางคน มีที่ดินมากมายเป็นหมื่นไร่ บ้างก็เป็นเจ้าของสนามกอล์ฟ นักการเมืองบางคนก็เริ่มสะสมที่ดินจึงคาดเดาได้ไม่ยากว่ารัฐคงไม่จริงใจในการออกกฎหมายปฏิรูป หรือถึงแม้ออกกฎหมายก็ไม่จริงใจในทางปฏิบัติ กฎหมายที่มีขึ้นก็เพียงแต่เป็นสัญลักษณ์ให้รู้ว่ามีอยู่ เพราะไม่มีทางที่บรรดาผู้มีอำนาจในรัฐ ซึ่งก็เป็นกลุ่มเดียวกับเจ้าที่ดิน จะลดทอนความมั่งคั่งของตนเองลงได้ ในบางยุคสมัยถึงขนาดประณามนโยบายการปฏิรูปที่ดินว่าเป็นโครงการของคอมมิวนิสต์ ซึ่งก็ได้ผลมากในยุคที่เราเป็นโรคกลัวคอมมิวนิสต์จนขึ้นสมอง

ประการสี่ ยังคงสืบเนื่องมาจากปัญหาความไม่จริงใจของรัฐบาลต่อปัญหาการเกษตรที่ปล่อยให้ล้าหลังอ่อนแอ อาจจะเป็นด้วยธรรมชาติของสินค้าการเกษตรเองที่เสียเปรียบต่อสินค้าในสาขาการผลิตอื่นๆ ไม่ว่าจะเป็นในด้านของผลผลิตที่มีอายุสินค้าสั้น ตลาดที่ไม่แน่นอน อำนาจต่อรองของสินค้าต่ำ การผลิต

ที่ต้องขึ้นอยู่กับภาวะการณ์ทางธรรมชาติอยู่มาก

รัฐคงจะแลเห็นสภาพของสินค้าการเกษตรดังกล่าวว่าถึงแม้จะใช้ปัจจัยงบประมาณลงไปมากเพียงใด ตัวสินค้าทางการเกษตรยังคงเป็นรองสินค้าในภาคอุตสาหกรรมในหลายด้าน ดังนั้นรัฐจึงละทิ้งภาคการเกษตร และหันมาส่งเสริมพัฒนาภาคอุตสาหกรรม ธุรกิจ พาณิชยกรรม มากกว่าดังจะเห็นได้จากแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติหลายฉบับที่ผ่านมา ล้วนมีเป้าหมายที่จะยกระดับความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ โดยกระตุ้นความเติบโตของภาคอุตสาหกรรมมากกว่า เพราะเห็นผลมากกว่า เร็วกว่า หรือหากรัฐจะพิจารณาจากการลงทุนทางเศรษฐกิจ โครงการปฏิรูปที่ดินให้ได้ผลตามเป้าหมาย ต้องใช้เงินเป็นหมื่น ๆ ล้าน หรือมากกว่านั้น ขณะที่ผลได้กลับคืนมาคงไม่คุ้มค่าเพราะสินค้าเกษตรยังมีราคาไม่แน่นอน ผันผวนไปตามตลาดโลกอยู่ดี

ประการสุดท้าย หากรัฐ

คิดจะปฏิรูปที่ดินเพื่อการเกษตรอย่างจริงจังแล้ว และเพื่อให้กลุ่มผู้เสียประโยชน์จากนโยบายนี้ไม่ต่อต้านมากนัก รัฐคงจะต้องพิจารณาในเรื่องผลตอบแทนจากการเวนคืนที่ดินของเอกชนให้ยาวไกลกว่าในปัจจุบัน นั่นคือรัฐจะคิดแต่เรื่องตัวเงินสดที่จะจ่ายเป็นค่าเวนคืนอย่างเดียวยังคงไม่พอ เนื่องจากที่ดินเป็นสินทรัพย์ขั้นพื้นฐานที่บ่งบอกถึงความมั่งคั่งเงินก็เป็นสัญลักษณ์ของความมั่งคั่ง แต่ถ้าเปรียบเทียบความมั่งคั่งแล้ว ถือเงินไว้เฉย ๆ กับถือที่ดินไว้เฉย ๆ ที่ดินนั้นคงรักษามูลค่าได้ดีกว่าเงินสดด้วยในทางเศรษฐศาสตร์ที่ดินเป็นทรัพยากรที่มีอยู่อย่างจำกัด ดังนั้นหากรัฐจะนำความมั่งคั่งอันหนึ่งไปจากเจ้าที่ดินก็ต้องนำความมั่งคั่งที่มีพื้นฐานมั่นคงทัดเทียมกับที่ดินไปให้แทน ซึ่งอาจจะเป็นหุ้นในกิจการของรัฐบาล หุ้นในกิจการของรัฐวิสาหกิจ อันเป็นตัวแทนของความมั่งคั่งที่ก้าวหน้าขึ้นมาอีกขั้นหนึ่งกว่าเงินสดในระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมก็เป็นไปได้ ☐ ■

บรรณานุกรม

- เกริกเกียรติ พิพัฒน์เสรีธรรม. "วิเคราะห์แผนการปฏิรูปที่ดิน พ.ศ. 2520-2524". **สังคมศาสตร์**. 15, 3, กรกฎาคม-กันยายน 2531. หน้า 73-76.
- แก้วสรร อติโพธิ์. "วิจารณ์ว่าเป็นกฎหมายแข่งป่า". **มติชน**. 17 พฤษภาคม 2532. หน้า 3.
- อัครทิพย์ นาคสุภา และคนอื่น ๆ. **เศรษฐศาสตร์กับประวัติศาสตร์ไทย**. กรุงเทพมหานคร : สร้างสรรค์, 2524.
- ศิวรักษ์ ศิวามย์. "การแบ่งชนชั้นชาวนา : กำเนิดความเป็นไป". **เศรษฐศาสตร์ธรรมศาสตร์**. 5, 1, มีนาคม 2530. หน้า 13, 14.
- สมภพ มานะรังสรรค์. **ปฏิรูปที่ดินความจริงหรือความฝัน**. กรุงเทพมหานคร : วลี, 2525.